

TUŃUQUQ YAZITLARININ 13. SATIRINDAKİ (I/GÜNEY 6) CÜMLENİN YENİ BİR YORUMU

Erdem UÇAR*

Öz: Tuñuquq yazıtları, edebî ve tarihî bakımdan paha biçilmez bir hazinedir. Yazıtlar, 1897'de Y. N. Klements tarafından keşfedilmiştir. Keşiften iki yıl sonra yazıtın ilk ilmî neşrini Radloff (1899) gerçekleştirmiştir. Yazıtlar, bu neşirden sonra pek çok araştırmacı tarafından yeniden okunup yorumlanmıştır. Tuñuquq yazıtlarının on üçüncü satırı anlamı ve okunuşu bakımından sorunludur. Cümle hakkında şimdiye kadar çeşitli yorumlar yapılmasına rağmen, henüz kesin bir çözüm bulunmuş değildir. Makalede cümle için yeni bir okuma ve anlamlandırma önerilecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Tuñuquq yazıtları, 13. satır, öꞗ, üꞗ, öꞗçi.

A Reinterpretation of the Sentence in Line 13 (I/South 6) of the Tuñuquq Inscriptions

Abstract: The Tuñuquq inscriptions are an invaluable treasure in literary and historical terms. The inscriptions were discovered in 1897 by Y. N. Klements. Two years after this discovery, Radloff (1899) published the first scholarly edition of the inscriptions. They were read again and interpreted by many philologists after the first edition. The sentence in the thirteenth line of the inscriptions are problematic in terms of meaning and reading. Although various interpretations have been made about the sentence so far, a certain solution has not been found yet. The article will propose a new reading and interpretation of the sentence.

Keywords: Old Turkic, Tuñuquq inscriptions, the line 13, öꞗ, üꞗ, öꞗçi.

Eski Türk yazıtlarındaki sorunlu pasajların okuma ve anlamlandırılmasında filolojik yöntemlerin kullanımı büyük önem arz etmekle beraber, anlamlandırmaların tarihî bağlama oturtulup tarihî bilgilerle doğrulanması da en az bunun kadar önemlidir. Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki cümle üzerine şimdiye değin çeşitli yorumlar ortaya konmuş, ama henüz kesin bir çözüme ulaşılmamıştır. Tarihî bağlamı dikkate alarak 13. satırdaki cümlenin yeniden yorumlanması gerektiğini düşünerek yeni bir öneri sunmak istiyorum.

13. satırdaki cümle, Radloff'un rötuşlu ve rötuşsuz kopyaları ile Alyılmaz'ın yakın plandan çektiği resimlerde şu şekilde görülmektedir:

Radloff'un rötuşsuz kopyası (1899: CX, 1)

* Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena (ALMANYA), E-posta: erdem.ucar@uni-jena.de / ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

Radloff'un rötuşlu kopyası (1899: CX, 2)

Alyılmaz'ın aldığı yakın plan resim (2021: 197)

Radloff ve Alyılmaz'ın epigrafik belgelenmelerinden açıkça görüleceği üzere, bazı yorumlamaların aksine 4. harfin <A> değil, <I> olduğu gayet net olarak tespit edilebilmektedir. Buna göre, cümledeki Runik harf grubunun şu şekilde olduğu konusunda herhangi bir şüphenin olmadığı söylenebilir: <w̄zçI : TSN : TwTmstgblz>.

Cümlenin şimdiye kadar araştırmacılar tarafından nasıl okunup yorumlandığı üzerinde burada ayrıntılı olarak durmak istemiyorum, zira Yıldız 2018'de (375-384) ve Aydın 2020'de (71-79) daha önceki okuma ve anlamlandırma önerileri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Eski okuma ve anlamlandırma denemelerinde cümledeki <TwTmstgblz> *tutm(i)ş t(e)g biz* kısmında neredeyse bütün araştırmacılar görüş birliğine varmışken, <w̄zçI : TSN> kısmında araştırmacıların henüz bir görüş birliği sağlayamadığı dikkati çekmektedir. Şimdiye kadar, Runik harf grubunun ilk kısmının *özeçi*, *öz içi* ve *üzçi* gibi farklı şekillerde okunduğu görülüyor. Runik harf grubunun yorumlanması hakkındaki daha geniş bilgi için Yıldız ve Aydın'ın çalışmalarına bakılmasını salık verip son yorumlar olması münasebetiyle Yıldız ve Aydın'ın görüşlerine burada kısaca yer verelim.

Yıldız, cümleyi *öz eçi atasın tutmuş teg biz* şeklinde okumuş ve cümleyi “We look, as it were, (someone’s) own (paternal) uncle have captured his own nephew” [Biz (herhangi birinin) öz amcasının kendi yeğenini ele geçirdiği gibi görünmekteyiz] ile tercüme etmiştir (2018: 375-384). Yıldız'a göre, <w̄zçI : TSN> Runik harf grubu *öz (e)çi (a)t(i)s(i)n* ‘kendi amcası yeğenini’ şeklinde anlaşılmalıdır. Buradaki *ç* <S> harfi /s/ veya /ʃ/ karlığında olabileceği için, harfin geçtiği kelimenin *(a)t(i)s(i)n* ‘yeğenini’ şeklinde okunması mümkündür. Tuñuquq, sözkonusu cümlede amca yeğen arasındaki çatışmayı imgeleştirmiş olmalıdır. Yıldız, makalesinin hiçbir yerinde Qapğan Qağan'dan bahsetmez. Ancak onun yorumu Bilge Qağan ile amcası Qapğan Qağan arasındaki bir çatışmayı akla getirmektedir. Tarihî kayıtlar bize böyle bir çatışmanın olduğunu söylememektedir. Dolayısıyla, Tuñuquq'un böyle bir şeye dikkat çektiği düşünülemez. Üstelik Bilge Qağan hem kendi yazıtında hem de Köl Tégin yazıtında amcası Qapğan Qağan'dan sitayişle bahsetmektedir. Mesela, Bilge Qağan, Doğu satır 14-15.

Aydın, cümlenin *üz (öz?) eçi atasın tutmuş teg biz* şeklinde okunup “Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz” ile anlamlandırılması gerektiğini düşünmektedir (2020: 71-79). Ona göre, <TSN> şeklinde yazılan sözcüğün *taşın* olma ihtimali zayıftır, zira Eski Türk yazıtlarında *taş* ‘dış’ sözcüğü altı örnekte de *ç* <S> ile değil, *ç* <ç> ile yazılmıştır. Ayrıca, Aydın'a göre *üz* veya *öz* sözcüğü *añıg* ‘kötü’ ile yakın bir anlamda, yani ‘aksi, başına buyruk’ gibi bir anlamda olmalıdır. Aydın'a göre, Tuñuquq'un ‘kötü, aksi ağabey’ olarak nitelendirdiği Oğuzlardır. Çünkü Oğuzlar, ortak ataları olan Köktürklere karşı hem Çin ile hem de Kitanlılarla yani

düşmanlarla iş birliği yapmıştır. Aydın'ın *üz ~ öz* kelimesini cümlede düşünmesi çok önemli bir katkıdır, ancak onun *üz ~ öz éçi* 'kötü, aksi ağabey' olarak Oğuzları göstermesi kabul edilemez, zira Kağanlık yazıtlarında bir boyun 'abi' veya 'amca' şeklinde tanımlandığı başka bir örneğe rastlanmamaktadır. Kağanlık yazıtlarında *eçi ~ éçi* sözü hem 'büyük abi, erkek kardeş' hem de 'amca' anlamında tanıklansa bile (Clauson 1972: 20a-b), Tuñuquq'un Oğuzları 'kendilerinden büyük bir abi' olarak nitelendirmesi pek mantıklı gözükmemektedir. Üstelik metnin bağlamına baktığımızda Tuñuquq'un sadece Oğuzlara değil, onlarla birlik olan Çinli ve Kitanlılardan oluşan üçlü düşman ittifakına da dikkat çekmek istediği anlaşılmaktadır.

<wzçl : TSN : TwTmstgblz> şeklindeki harf grubundan oluşan cümlenin şu şekilde okunabileceğini düşünüyorum: *özçi t(a)ş(t)n tutm(t)ş t(e)g biz*. Daha önce neşrettiğim bir makalemde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Qutadğu Bilig*'te tanıklanan, ama şimdiye değin doğru olarak anlaşılmamış *özel-* (<öz+el-) 'eziyet çekmek, ıstırap görmek' fiili ve kökeni üzerinde durmuştum (2017: 1-11). Bu fiil, 'kin, nefret, öfke, fenalık' anlamına gelen *öz* isim köküne dayanmaktadır. Cümlenin doğru yorumlanabilmesi için *öz* üzerinde biraz durmak gerekiyor.

Öncelikle belirtmem gerekir ki *öz* şeklinde okunması gereken kelimeyi Eski Türkçe sözlükler *üz* olarak kaydetmiştir. *Drevnyurkskiy Slovar*'da *üz*'e 'kin, nefret' anlamı verilmiştir (Nadelyayaev et al. 1969: 629a). Clauson da kelimeyi *üz* olarak okumuş ve kelimenin kök anlamının 'yıkıcılık, ziyankârlık' olabileceğini söyleyip kelimenin anlamını 'kin, nefret' olarak kaydetmiştir (1972: 279a). Wilkens de sözlüğünde kelimeyi *üz* olarak kaydetmiş ve bundan türetilen *üzlüg* gövdesi ile beraber kelimelere şu anlamları vermiştir: *üz* (I) 'nefret, nefret, kin, nefret dolu', *üz boz* 'nefret₂', *üz boz bilig* 'nefret₂', *üz boz köñül* 'nefret₂', *üz boz öç kek köñül* 'nefret₂, öfke₂', *üz boz saqınc* 'nefret₂ düşüncesi', *üz boz yavlaq saqınc* 'nefret₂ düşüncesi', *üzlüg* (< iz+lüg) 'nefret, öfke', *üzlüg bozluğ öçlüg keklig köñül* 'nefret₂ öfke₂ zihniyeti' (2021: 831b, 833b). Kelimenin /ü/'lü okunması için herhangi bir neden gözükmemektedir, zira Tibet harfli metinde kelime <'yos> şeklinde yazıldığı için kelimenin Eski Türkçedeki okunuşu *öz* olmalıdır (Maue-Röhrborn 1985: 72).

Eski Türkçeden beri hem /z/'li hem de /r/'li olan sözcük çiftlerine rastlanmaktadır, yani /r/'den /z/'ye doğru bir istikamet çizen (zetacizm) değişim/gelişim Eski Türkçeden çok önce başlamış ve Türkçenin takip edilebilen yazı dili tarihi boyunca da devam etmiştir (Tekin 1969: 67). Bu süreç boyunca sözcüklerin hem /z/'li hem de /r/'li şekilleri birlikte görülebilmektedir. Buna dayanarak 'kin, nefret, öfke, fenalık' anlamına gelen Eski Türkçe *ör ile *öz*'ü birleştirmenin mümkün olabileceğini düşünüyorum. Bugün bazı Türk dillerindeki tanıklar da kelimenin /ö/'lü olduğunu göstermektedir: Hakasça *ös* (I) (< öz) 'kin, nefret, öfke' (Subrakova 2006: 329a); Oyrotaça *ör:kö-* (< *ör+kö-) 'kızmak, öfkelenmek' (Baskakov-Toşçakova 1947: 120a) ve Karakalpakça *örlen-* (< *ör+len-) 'öfkelenmek' (Baskakov 1958: 513a).

'Kin, nefret, öfke, fenalık' anlamına gelen *ör sözü Eski Türkçe bir metinde şimdiye kadar henüz tanıklanmamıştır, ancak bundan türetilen gövdelere Eski Türkçede rastlanıyor. Eski Türkçe *örlet-* 'eziyet etmek', *örletil-* 'eziyet görmek, öfkelenilmek' ve *örletiş-* 'birbirine öfkelenmek' (Erdal 1991: 565, 669, 783) gövdelerinin kökü olan *ör ile *öz*'ü /z/'leşme ile birleştirip gövdeleri şu şekilde tahlil etmek istiyorum: *örlet-* (< *ör+le+t-), *örletil-* (< *ör+le+t-il-), *örletiş-* (< *ör+le+t-iş-). Eski Türkçede şimdiye değin tanıklanmayan *ör 'kin, nefret, öfke' kökünden türetilen gövdeler şunlardır: *örlet-* 'ıstırap vermek, eziyet etmek, kızdırmak, taciz etmek, rahatsız etmek', *örlet-* *emget-*

‘eziyet etmek₂’, *örlet- bulğa-* ‘eziyet etmek ve heyecanlandırmak’, *örlet- buşur-* ‘eziyet etmek ve üzme’, *örlet- çerlet-* ‘eziyet etmek ve yaralamak’, *örletil-* (< *ör+le+t-il-) ‘eziyet edilmek, ıstırap verilmek’, *örletil- bulğatil-* ‘eziyet edilmek ve şaşırtılmak’, *örletilmek* ‘eziyet edilme, huzursuzluk, sıkıntı, sıkıntı basma’, *örletilmeklig* ‘üzüntülü, kaygılı, eziyet edilme, sıkıntı basma’, *örletilmek bulğalmaqlıg* ‘eziyet edilme₂, sıkıntı basma₂’, *örletilmeksiz* ‘kaygısız’, *örletişmek* (< *ör+le+t-iş-) ‘karşılıklı hakaret etme’, *örletmek* ‘ıstırap verme, eziyet etme’, *örletmek emgetmek* ‘ıstırap verme₂, eziyet etme₂’, *örletmemek* ‘eziyet etmeme, ıstırap vermeme’, *örletür-* (< *ör+le+t-ür-) ‘ıstırap vermek, eziyet etmek’ (Wilkens 2021: 540b-541a).

Tuñuquq yazıtlarının 34. satırında da *öz* kelimesi geçmektedir: *Apa tarqanğaru içre sav idmiş bilge tuñuquq añıg ol öz ol*. Ben cümleyi şöyle anlamlandırmak istiyorum: “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tuñuquq kötüdür, nefret edilen tiksinc biridir”. Bu cümlede *öz* kelimesi *añıg* ile beraber kullanılmıştır, ancak *añıg* ve *öz* ikileme olamaz, zira burada *copula* işlevli *ol* zamiri iki sözcüğe ayrı ayrı getirilmiştir. Bu nedenle ikisini farklı anlamlarda düşünmek gerekiyor. Bence burada *öz* ‘nefret edilen, sevilmeyen, tiksinc’ gibi bir anlamda olmalıdır. Çoğu araştırmacı, <wz> şeklinde yazılan kelimeyi ‘kendi’ anlamına gelen *öz* ile ilişkilendirmiş ve kelimeye tahminle de olsa ‘başına buyruk’ gibi bir anlam vermiştir. Tekin ise <wz> şeklinde yazılan kelimenin *üz* (I) ‘öfke, nefret’ veya *üz* (II) ‘sağır’ olabileceğini, ama *üz* (II) ‘sağır’ kelimesinin olmasının daha muhtemel olduğunu düşünmüş ve kelimeyi ‘sağır, başkalarını dinlemeyen, başkalarının sözlerine kulak asmayan, başına buyruk’ ile anlamlandırmıştır (1994: 44). Muhtemelen kelimeden sonra gelen *sü yorılım tedeçi unamañ* cümlesine dayanarak *öz* kelimesine ‘aksi, inatçı’ anlamı verilmiştir. Ancak *öz* için önerdiğim ‘nefret edilen, sevilmeyen’ anlamının da bu cümlede bağlamına uygun olduğu rahatlıkla söylenebilir.

{+çI} eki Eski Türkçeden günümüze kadar çok sık kullanılan isimden isim yapan eklerden biridir. {+çI} ekinin Türk dili tarihindeki yaygın kullanımına dikkat çeken Erdal, keşfedilen her yeni Eski Türkçe metinde {+çI} ekli bir gövdeye rastlanmasının oldukça muhtemel olduğunu söyleyip {+çI} ekli tanıkların bütün listesini vermenin bir anlamı olmadığını belirtmiştir. {+çI} ekinin temel işlevi insanlarda alışılmış faaliyetlere işaret etmektir, ancak bazı örneklerde insanların kişilik özelliklerini gösteren isimler yaptığı da görülmektedir: *yağıcı* (< yağı+çI) ‘kavgacı’, *küniçi* (< küni+çI) ‘kıskaç’, *övkeçi* (< övke+çI) ‘öfkeli’, vs. (Erdal 1991: 110-113). Bence Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki *özçi*’de de {+çI} eki aynı işlevde kullanılmış olmalıdır. Buna göre *özçi* (< öz+çI) ‘kinci, kindar, nefret duyan, oç almaya hevesli’ gibi bir anlamda olmalıdır.

<TSN> şeklinde yazılan kelimenin *t(a)ş(i)n* şeklinde okunması gerektiği hususunda önceki okuma önerilerine ben de katılıyorum. Eski Türkçe *taş* ‘dış’ sözünün Kağanlık yazıtlarında ve Tuñuquq yazıtlarında <Tş> şeklinde yazılmış olması 13. satırdaki *taşın* okunuşuna gölge düşürmez, zira Tuñuquq yazıtlarında /ş/ ünsüzünün yazımında bir kararsızlık olduğu oldukça bellidir. Mesela, *yış* ‘ormanlık dağ’ sözünün 15. satırda *Ş* <S> ile, ama diğer dört yerde *Ÿ* <ş> ile yazılması ya da *şad* kelimesinin 5. satırda *Ÿ* <ş> ile, ama 31. ve 41. satırlarda *Ş* <S> ile yazılması bu konuda dikkati çeken örneklerden bazılarıdır.

Cümledeki *taşın* ‘dışarısını’ sözünün benzeri Kül Tégin yazıtının güney cephesinin 12. satırında geçmektedir: *için taşın adınçığ bediz urturtum* “İçini dışını muhteşem bezeklerle donattırdım”. Dolayısıyla, Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki *taşın*’ın Türk

Kağanlığının etrafını ve çevresini gösterdiği konusunda şüphe yoktur. Zaten önceki satırda Çinlilerin güney, Kitanlıların doğu ve Toquz Oğuzların da kuzey taraftan Türk Kağanlığına saldıracağı bilgisi Tuñuquq'a aktarılmıştır. Neredeyse devletin dört tarafının düşmanlarla sarıldığına Tuñuquq'un bilhassa dikkat çekmek istediği bağlamdan kolaylıkla anlaşılacaktır.

İkinci olarak, cümledeki *tutmış* üzerinde de biraz durmak gerekiyor. Tuñuquq yazıtlarının 26. satırındaki *tu-* 'kapamak, tıkamak, engellemek' kökünden türetilen *tuğ* 'engel, bariyer' sözüne rastlanmaktadır (Tekin 1994: 41-42). Muhtemelen, 13. satırdaki *tut-* fiili de *tu-* 'kapamak, tıkamak, engellemek' kökünden ettirgenlik eki {-X)t-} ile türetilmiştir ve *tut-*'ün cümledeki anlamı 'bir yeri kapamak, tıkamak, engellemek' olmalıdır. Bugün Türkiye Türkçesinde karşımıza çıkan *eşkiya yolları tuttu* örneğinde de *tut-* fiili (Özertural 2002: 190-191, dip. 63) Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki *tut-* ile büyük oranda benzeşmektedir. Zaten *tutmaq*'ın 'kuşatma' (Wilkens 2021: 764a) anlamı Eski Türkçede tanıklanmıştır. Buna dayanarak Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki *taşın tut-* ibaresini 'dışarısını, etrafını kuşatmak' gibi bir anlamda düşünmek yanlış olmayacaktır.

684 yılından itibaren Türk Kağanlığının Toquz Oğuzlar ile mücadele içine girdiğini Türklerin kendi yazılı kaynaklarından ve Çince tarihî kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki cümle de Toquz Oğuzlar ile ilgilidir (Chen 2021: 30-31). Toquz Oğuzların arasından gelen bir *küreg* 'asker kaçağı' bazı önemli bilgileri Tuñuquq ile paylaşmıştır. Casusluk vazifesi gören bu asker kaçağının verdiği bilgilere göre, Çinliler güney, Kitanlılar doğu ve Toquz Oğuzlar da kuzey taraftan Türk Kağanlığına saldırılmayı planlayıp onları tamamen yok etmeye niyetlenmiştir. Asker kaçağının verdiği istihbarat bilgileri Tuñuquq'un uykusunu kaçırarak kadar epey canını sıkmıştır. Bunun üzerine Tuñuquq durumu Êlteriş Kağan'a şöyle arz etmiştir: *anta ötrü qağanıma ötüntüm ança ötüntüm tabğaç oğuz qitañ buçegü qabı<ş>sar qaltaçı biz özçi taşın tutmış teg biz* (12-13. satır). Buna göre, Tuñuquq'un tasvir etmeye çalıştığı içinde buldukları durum, Çinliler, Kitanlılar ve Toquz Oğuzlar'dan oluşan üçlü düşman ittifakının Türk Kağanlığına duyduğu kin, nefret ve düşmanlıktır.

Sonuç

Tuñuquq yazıtlarının 13. satırında yer alan <wzçl : TSN : TwTmstgblz> şeklindeki Runik harf grubundan oluşan cümlenin *özçi t(a)ş(i)n tutm(i)ş t(e)g biz* şeklinde okunması gerektiğini düşünüyorum. Toquz Oğuzların arasından gelen bir asker kaçağının verdiği bilgilere göre, Çinliler güney, Kitanlılar doğu ve Toquz Oğuzlar da kuzey taraftan Türk Kağanlığına saldırılmayı planlayıp onları tamamen yok etmeye niyetlenmiştir. İşte bu cümlede de Tuñuquq *q(a)ł(a)çı b(i)z özçi t(a)ş(i)n tutm(i)ş t(e)g biz*, yani "Kindarlar (bize karşı nefret duygusu besleyenler) dışarısını kuşatmış gibidir ve biz de bunların tam ortasında kalacağız" diyerek içinde buldukları durumu kısaca özetlemiş olmalıdır.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Aydın, E. (2020). Tonyukuk Yazıtının 13. Satırındaki Deyim Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi. *Türkbilgi*, 39, 71-79.
 Baskakov, N. A. ve Toşçakova, T. M. (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar' Okolo 10000 Slov*. Moskva: OGIZ.
 Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar' (okolo 30.000 slov)*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovarey.
 Chen, Hao (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.

- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Maue, D. ve Röhrborn, K. (1985). Ein ‚buddhistischer Katechismus‘ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift (Teil II). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 135, 68-91.
- Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Özertural, Z. (2002). Eski Türkçe tu- 'kapamak' Eylemi Üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 15(1), 181-192.
- Radloff, W. (1899). *Atlas der Alterthümer der Mongolei: Vierte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkij Slovar' (Okolo 22 ts. Slov)*. Novosibirsk: Nauka.
- Tekin, T. (1969). Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22(1), 51-80.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Uçar, E. (2017). Notizen zur Etymologie des alttürkischen özäl- ‚sich quälen‘. *Central Asiatic Journal*, 60(1), 1-11.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldız, H. (2018). Proposal for a new Reading of a line in the Tuñuquq Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 71(4), 375-384.